

**I.YUSUPOVTÍN PROZALÍQ SHÍĞARMALARÍNDA DINAMIKALÍQ
FEYILLERDÍN ÓZGESHELIGI**

Qdırbaeva Nargiza Muratbay qızı,
*Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili hám
ádebiyatı tálim baǵdarı 2 v –kurs studentı*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19021968>

Annotaciya: *Maqalada I.Yusupovtın shıǵarmalarında qollanılǵan feyiller analizlengen. Feyiller leksika-semantikalıq jaqtan óz ishinde bir qatar toparlarǵa bólingen hám mánisi boyınsha tallanǵan, gúrriń tilindegi feyiller mısallar arqalı kórsetilgen.*

Аннотация: *В статье проанализированы глаголы, использованные в произведениях И. Юсупова. Глаголы с лексико-семантической точки зрения разделены на несколько групп. По значению глаголы языка повествования показаны на примерах.*

Annotation: *The article analyzes the verbs used in the works of I. Yusupov. From a lexico-semantic perspective, the verbs are divided into several groups. According to their meaning, the verbs of the narrative language are illustrated with examples.*

Gilt sózler: *feyil, leksika –semantika, klassifikaciya, xususiyat, lingvistika, sifat, dinamik feyillar*

Ключевые слова: *глагол, лексика-семантика, классификация, особенность, прилагательный.*
Key words *verb, lexico-semantics, classification, peculiarity, adjective*

Tildin sózlik sostavındaǵı hár bir sózdin leksika-semantikalıq ózgesheligi sol sózdin obyektivlik leksikalıq mánisi arqalı konkretlesedi. Máselen, atlıqlardin leksikalıq mánisi zat yamasa zatlıq mánidegi uǵımlardı, kelbetliktin leksikası zattin túr-túsi, reńi, tulǵa, sapa t.b belgilerin, sanlıq zattin muǵdarın, ráwish is-hárekettin isleniw ornın, waqtın t.b belgilerin, feyiller zatlardin is-háreketin bildiredi. Demek, tildin leksikalıq birlikleri semantikalıq jaqtan bir-birinen ajralıp turadı. Sózlerdin bul sıyaqlı leksika-semantikalıq ózgeshelikleri leksikalıq birliklerdi sóz shaqaplarına klassifikaciyalawda tiykarǵı belgilerdin biri retinde qaraladı.

Feyiller tiykarınan, ulıwma háreket bildiriwshi sóz shaqabı dep atalǵan menen, onın leksika-semantikalıq ottenkileri júdá keń.

I.Yusupovtın prozalıq shıǵarmalarında feyiller birneshe leksika-semantikalıq ózgesheliklerge iye bolǵan halda tómendegishe qollanılǵan.

Feyiller hárqanday predmettin qubılıslardin is-háreket, qıymıl, jónelis (dinamikasın) hám taǵı basqa belgilerin bildiredi. Al, basqa sóz shaqaplarında bunday dinamikalıq qubılıs joq. Biraq feyil sózlerdi basqa da mánili sóz shaqaplarına salıstırıp qaraǵanıwızda, ol kóbinese atlıqlarǵa baylanıslı qollanıladı.

Feyillerdin leksika-semantikalıq belgisi, funkciyası atlıq sózler arqalı konkretlesedi.

Atlıqlar leksika-semantikalıq jaqtan predmetlerdin, tábiyat qubılıslarınin atamasın bildirse, feyillerde dinamikalıq qásiyet tán.

Biz I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında qollanılǵan dinamikalıq feyillerdi tómendegishe bólip qarastırdıq.

1. Qıymıl – háreket feyilleri
2. Sóylewge baylanıslı feyiller
3. Eliklew feyilleri.

1. *Qıymıl – háreket feyilleri*. Bul mánidegi feyiller ulıwma hárekettiń, qozǵalıstıń bir orınnan ekinshi orıńǵa ótiwin bildiredi.

Mısalı: Baydıń ózine mámleketlik salıq hám paxta planı *salınıp*, jar boyındaǵı kópten egin egilmey jatırǵan bozǵa *kóshirip jiberildi* (11- bet).

Mısalda «*salınıp*» hám «*kóshirip jiberildi*» degen eki feyil sóz ushırasadı.

«*Salınıp*» feyili ulıwmalıq qıymıl–qozǵalıstı bildirse, «*kóshirip jiberildi*» qospa feyil qıymıl–hárekettiń belgili bir obyektke yaǵnıy misalda kórsetilgen «*bayǵa*» qaratılǵanın bildiredi.

Mısalı: Al, háwlisi sonnan beri kooperativ keńsesine hám skladına *aynalǵan edi* (12-bet).

«*Aynalǵan edi*» qospa feyili keńisliktegi qıymıl–qozǵalıstıń ulıwma bet–alıs, baǵıtın bildirip kelgen.

Mısalı: Jıynalısqa aldın dalada kútip otırıwǵa tuwra keldi (12-bet).

Mısaldaǵı dıqqatqa alınǵan qospa feyil tamamlanǵan túrde kelip, háreketiń belgili obyektke qaratılǵanın, yaǵnıy «*Toz aǵzalarına*» baylanıslı qollanılǵan.

Mısalı: «*Temir qos*» mine degen at ya ógiz qostıń aydaytuǵın jerin bir ózi súredi eken (12-bet).

Mısaldaǵı «*temir qos*» sózi arqalı «traktor» túsiniǵi ańlatılıp, «*súredi eken*» qospa feyil tek usı traktordıń háreketin bildiredi.

Mısalı: bizge de berer edi, álbette *jábdilessek* (12-bet).

Bara-bara *kolxozlasamızda* (13-bet).

Bundaǵı «*jábdilessek*», «*kolxozlasamız*» feyilleri birneshe adamlar tárepinen iske asırılatuǵın qıymıl- qozǵalıstıń háreket nátiyjesinde iske asqan is nátiyjesin kórsetken.

Mısalı: Seydan aǵanıń altınshı babası ata jurtı Túrkiстанnan kelgende bul gewishti jańa tiktirip kiyip shıqqan eken (16-bet).

Mısaldaǵı tórt sınıardan ibarat qospa feyil qıymıl, is–háreketin belgili bir obyektke–gewishke qaratılǵanın bildiredi.

Mısalı: Hayallar da urshıǵın qoyıp, ernin tislesip, betin barmaqları menen osa basladı (17-bet).

Mısalda dıqqatqa alınǵan feyiller adamlardıń qıymıl–qozǵalıstın bildiredi.

Ásirese, «osa basladı» feyiliniń ornına «betin sızdı» feyili menen almasırwǵa da boladı.

«Osıw» feyili ókpeni osıw (sıǵıw, sıǵımlaw) túrinde dál mánisti berse, gúrrińniń tilinde bul mánisten ózgeshelew mánini bildiredi, tásirsheńligin arttırıp jumsalǵan. Mısalı: Onıń górin esaplaysań ba? (17-bet).

Bul feyil adamnıń háreket, halatın bildirip kelgen.

Mısalı: Ótken gúzdegi tulıp qılarman dep qoyǵan baspaq terimdi de gewishińe jamap qurttıń (17-bet). Bul feyil adamnıń qıymıl-qozǵalıısına baylanıslı semantikalıq ózgeshelikke iye.

Mısalı: Áste qıymıldap, qorqqanday, gibirtiklenip júredi (23-bet).

Bunda astı sızilǵan feyiller qıymıl háreketiń belgili obyektke qaratılǵanın bildiredi.

Mısalı: Seydan on eki jıldan berli óz ómirinde arttırǵan usı gewishin *súyrep júr* (21-bet).

«Súyrew» feyili ádette, «otındı *súyrew*, *kórpesheni súyrew*» t.b. sózlerge baylanıslı qollanıladı. Al, «*gewishin súyrew*» –bul semantikalıq jaqtan «*kiyiw*» feyili menen mániles.

Gúrrińniń tilinde gewishke baylanıslı feyil sóz arqalı onıń tásirsheńligi arttırılıp berilgen.

Mısalı: Kúńge pisken mıs reńli bet almalarına deyin qalıń buwrıl *saqal qaplaǵan* (20-bet). «*Saqal qaplaǵan*» qospa feyili adamnıń halat procesin bildiredi.

Mısalı: Qalıń qasları qabaǵınıń ústinen *salbırıp*, shúnireygen kózlerin pútkilley *kómip turadı* (20-bet).

Mısaldaǵı qastıń *salbırıp* hám kózdi *kómip turıwı* bul adamnıń háreket-halatın bildiretuǵın feyiller. Tiykarınan, «*kómiw*» feyili geshirdi uraǵa *kómiw*, taslandını *kómiw*, degeni *kómiw* t.b. túrinde qollanılıwı jiyi ushırassa da, «*qastıń kózdi kómiwi*» túrinde ayılmaydı. Bunda «*kómiw*» sózi dáslepki mánisinen ajrasıp qollanılgan.

Mısalı: Qaniyaz úzliksiz *qaltırıp*, *artına qarar edi* (23-bet).

Dıqqatqa alıńǵan feyiller adamǵa baylanıslı onıń qıymıl-háreketin, halatın bildiredi.

Mısalı: Paqırbay buylıǵıp, atına qattı-qattı qamshı *tartıp jiberdi* (26-bet). Mısallardaǵa «*buwlıǵıp*» feyili adamǵa baylanıslı halatı bildirse, «*qamshı tartıp jiberiw*» adamnıń atqa baylanıslı háreketin bildiredi.

Mısalı: Úy-jayı bar diyqanlar da onıń xızmetinen *qashıp qutıla almatuǵın edi* (qw-bet).

Mısallardaǵı tórt sınarlı qospa feyil qıymıl-qozǵalıstıń bet-alıs, baǵıtın bildirip kelgen. Mısalı: qarrı qańıltaq erde, kók qasqanıń ústinde *awırıp otırıp*, joǵanı *súrip kiyatır* (37-bet).

Mısaldaǵı «*awırıp otırıp*» qospa feyili adamnıń háreket-halatın bildirse, «*súrip kiyatır*» onıń qıymıl-qozǵalıstın bildiredi.

Álbette, «*súriw*» feyili «jerdi *súriw*», «atızdı *súriw*» bolıp ta qollanıla beredi. Al, «jorǵanı *súriw*» feyili «attı shawıp qumardan shıǵıw» degen mánide qollanılıp, qıymıl-qozǵalıstın mánisin bildiredi.

Mısalı: Ol hawadan bir nárese uslaw ushın qarmalanıp atırǵanday, qolın *erbenle berdi* (36-bet).

Demek, I.Yusupovtıń poeziyalıq shǵarmaları menen birge prozalıq shǵarmalarında da dinamikalıq feyiller orınlı túrde, belgili stillik maqsetlerde jumсалған.

Ádebiyatlar:

1. Қутлымуратов Б. Хәзирги қарақалпақ тилинде атаўыш феиллер: Филол. илим. канд. дис. ... - Нөкис, 1963.
2. Муталлибов С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. – Тошкент: Фан, 1975.
3. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде келбетлик феил хәм оның синтаксислик хызмети: Филол. илим. канд. дис. ... автореф. - Нөкис, 1954. – 20 б.
4. Юсупов И. «Тумарис хәм басқа да поэмалар» (қосықлар хәм поэма). – Нөкис, 1974.
5. Юсупов И. Өмир саған ашықпан. - Нөкис, 1999.
6. Юсупов И. Ғарры туттағы гүз. - Нөкис, 1963.